

УДК 94:299.2(477)«192»

© **ЖУРБА Михайло**

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри цивілізаційної історії та археології Центрально-Східної Європи Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, вул. Освіти, м. Київ, Україна, 03037 (m.a.zhurba@npu.edu.com)

© **ZHURBA Mykhailo**

Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of department of Central and Eastern Europe of the National Pedagogical Dragomanov University, 6, Osvity str., Kyiv, Ukraine, 03037 (m.a.zhurba@npu.edu.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9691-8319>

© **ПОТИЛЬЧАК Олександр**

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, вул. Освіти, м. Київ, Україна, 03037 (pot1965@ukr.net)

© **POTYL'CHAK Oleksandr**

Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of department of Original and Special Historical Sciences of the National Pedagogical Dragomanov University, 6, Osvity str., Kyiv, Ukraine, 03037 (pot1965@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3518-9280>

© **ЖОЛОБ Михайло**

кандидат історичних наук, доцент кафедри цивілізаційної історії та археології Центрально-Східної Європи Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, вул. Освіти, м. Київ, Україна, 03037 (zholobb@gmail.com)

© **ZHOLOB Mykhailo**

PhD (History), Associate Professor of the Department of Civilizational History and Archeology of Central and Eastern Europe of the National Pedagogical Dragomanov University, 6, Osvity str., Kyiv, Ukraine, 03037 (zholobb@gmail.com)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-0745-8412>

Бібліографічний опис статті: Zhurba M., Potyl'chak O. & Zholob M. (2021). Spilka bezvirnykiv Ukrayiny (druha polovyna 1920-kh rr.): stanovlennya ta struktura [Union of Infidels of Ukraine (second half of the 1920s): formation and structure]. *Svit Clio* [Clio World], 3(2), 16-27. [in Ukrainian].

СПІЛКА БЕЗВІРНИКІВ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1920-Х РОКІВ): СТАНОВЛЕННЯ ТА СТРУКТУРА

Анотація. Мета статті. У контексті антирелігійної політики більшовиків другої половини 1920-х рр. розкрито передумови створення, організація та структура Спілки безвірників України. **Методологія дослідження** – принципи науковості, об'єктивності, історизму; методи аналізу, класифікації, синтезу, історико-генетичний та історико-типологічний. **Наукова новизна.** Важливим завданням компартійного режиму в Україні було забезпечення виховання людини нового типу, погляди якої мали б цілком узгоджуватися з марксистсько-більшовицькою ідеологією. Зважаючи на цей історичний контекст, схарактеризовано передумови створення Спілки безвірників України, зокрема встановлено зв'язок між виникненням організованого антирелігійного руху в Україні і поширенням атеїстичної пропаганди через «спеціалізовані» громадські об'єднання в радянській Росії. Визначено проблеми, що спіткали активістів антирелігійної пропаганди на початковому

етапі їхньої організаторської діяльності. Спостережено зростання мережі осередків Союзу безбожників в Україні та проаналізовано організаційне оформлення його української філії – Спілки безвірників. Окреслено процедуру створення первинних безвірницьких осередків. Схарактеризовано районні, окружні та центральну ланки управління громадською організацією. Простежено роботу Всеукраїнського з'їзду безвірників, що відбувся навесні 1928 р. і став етапною подією в розвитку антирелігійного руху в Україні, засвідчивши його остаточне організаційне оформлення. У структурі Спілки безвірників визначено місце національних секцій, покликаних розгорнути атеїстичну роботу серед етноспільнот України. **Висновки.** Спілка безвірників України, подібно до всесоюзного безбожницького громадського об'єднання, упродовж другої половини 1920-х рр. пододала два етапи структурної трансформації – від ідейного та організаційного оформлення безвірницького руху до планомірного розгортання мережі антирелігійних осередків. Попри складний і тривалий процес організаційного оформлення Спілки безвірників, у середовищі її активістів, як і в компартійних органах республіканського рівня, не було єдиного розуміння функцій цієї громадської організації, а також методик, форм і, зрештою, змісту її діяльності.

Ключові слова: антирелігійна пропаганда, атеїзм, радянська влада, Спілка безвірників, Союз безбожників, Україна.

UNION OF UNBELIEVERS OF UKRAINE (SECOND HALF OF THE 1920S): FORMATION AND STRUCTURE

Abstract. The purpose of the article. *The preconditions for the creations? Organization and structure of the Union of Unbelievers of Ukraine have been revealed in the context of the anti-religious policy of the Bolsheviks during the second half of the 1920s. Research methodology - principles of scientificity, objectivity, historicism; methods of analysis, classification, synthesis, historical-genetic and historical-typological. Scientific novelty.* *An important task of the Communist Party regime in Ukraine was to ensure the education of a new type of man, whose views should be fully consistent with Marxist-Bolshevik ideology. Given this historical context, the authors reveal the preconditions for the creation of the Union of Infidels of Ukraine, namely, the connection between the emergence of an organized anti-religious movement in Ukraine and the spread of atheistic propaganda through "specialized" public associations in Soviet Russia. The problems encountered by anti-religious propaganda activists at the initial stage of their organizational activities have been identified. The growth of the network of branches of the Union of Atheists in Ukraine is considered and the organizational design of its Ukrainian branch - the Union of Unbelievers is analyzed. The procedure for creating primary infidel cells was outlined. District, district and central management of the public organization are characterized. The authors have analyzed the work of the All-Ukrainian Congress of Unbelievers, which took place in the spring of 1928 and became a milestone in the development of the anti-religious movement in Ukraine, testifying to its final organizational design. In the structure of the Union of Unbelievers, the place of national sections designed to develop atheistic work among the ethnic communities of Ukraine has been determined. Conclusions.* *The Union of Unbelievers of Ukraine, like the All-Union Unbelievers Public Association, overcame two stages of structural transformation during the second half of the 1920s, from the ideological and organizational design of the infidel movement to the systematic deployment of a network of anti-religious centers. Despite the complex and lengthy process of organizing the Union of Unbelievers among its activists, as well as in the party bodies at the republican level, there was no common understanding of the functions of this public organization, as well as methods, forms and, ultimately, the content of its activities.*

Key words: anti-religious propaganda, atheism, Soviet power, Union of Unbelievers, Union of Atheists, Ukraine.

Постановка проблеми. З утворенням Союзу РСР у ньому стрімко розпочали з'являтися громадські об'єднання різноманітного спрямування. Їх виникнення було зумовлено внутрішніми та зовнішніми потребами функціонування радянської політичної системи. Сама структура громадських об'єднань радянської України була цілком подібною до компартійної, оскільки більшовицька влада була зацікавлена в тому, щоб повністю тримати їх під своїм контролем. Цього можна було досягти за умови централізованості побудови громадських об'єднань, бо в умовах наявності чіткої вертикалі управління вони ставали цілком керованими. На противагу

релігійним громадам численних конфесійних напрямів, що функціонували в середовищі багатонаціонального населення України, більшовики вдалися до створення альтернативної громадської організації, члени якої мали бути переконаними атеїстами. Стратегічним завданням такого утворення мало стати усунення широких верств населення від участі в діяльності релігійних громад.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До перших спроб аналізу історії Спілки безвірників (далі – СБ) у процесі зростання антирелігійного руху вдався І. Руденко [22]. Питанню становлення СБ присвятили свої публікації В. Келембетова [7] та О. Молчанов [13]. Ці дослідження відображають характерні для 50-80-х рр. ХХ ст. тенденції у вивченні організованого безвірницького руху в СРСР. Серед новітніх вітчизняних праць, на які спиралися автори статті, досліджуючи заявлену проблематику, чільне місце посіли роботи О. Вітринської [2], Л. Дудки [4] та О. Топчій [27].

Мета і завдання дослідження полягають у спробі комплексного аналізу передумов створення, організації та структури Спілки безвірників України, зробленого авторами на тлі значно ширшого контексту антирелігійної політики більшовиків другої половини 1920-х рр. Автори прагнуть простежити процес зростання мережі осередків Союзу безбожників в Україні, проаналізувати організаційне оформлення його української філії – Спілки безвірників, окреслити процедуру створення первинних безвірницьких осередків, схарактеризувати організаційну вертикаль СБ – від районних, окружних осередків до центральної ланки управління громадською організацією, а також визначити місце національних секцій у структурі Спілки безвірників України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Максимальне охоплення найширших верств населення більшовицькою пропагандою, залучення до процесу «ідеологічного освоєння» різних соціальних, етнічних, професійних груп населення вимагало від компартійної верхівки належної уваги створенню добровільних товариств антирелігійного спрямування, що мали посісти важливу нішу в системі громадських об'єднань України [8, с. 148]. Відсутність широкої підтримки антирелігійних більшовицьких гасел у середовищі українського населення на початку 1920-х рр. стала причиною заснування осередків непартійних і недержавних організацій, на які можна було розраховувати під час реалізації непопулярних політичних заходів [6, с. 205]. Тривалий час гуртки та осередки, які виконували антирелігійну роботу, не були організовані за єдиним зразком. Одні з них іменувалися гуртками безбожників, інші – гуртками атеїстів, треті – природознавчими, четверті – краєзнавчими. Програм, підручників та посібників для налагодження діяльності гуртків та осередків спочатку взагалі не було.

Оскільки антирелігійна робота в СРСР спершу була некоординованою, у членів розрізних атеїстичних гуртків та осередків виникло бажання згуртуватися навколо центрального друкованого антирелігійного органу. Таким органом стала газета «Безбожник», що виникла 1923 року в Москві [17, с. 7]. Усе здавалося як ініціатива знизу. Оргбюро ЦК РКП(б) 15 грудня 1924 р. заслухало доповідь антирелігійної комісії про підсумки установчих зборів кореспондентів газети «Безбожник», після чого підтримало створення антирелігійного громадського об'єднання Друзів газети «Безбожник», надавши доручення агітаційно-пропагандистському відділу ЦК РКП(б) обговорити спільно з представниками Московського і Ленінградського комітетів партії основні положення статуту цієї організації та питання створення подібних об'єднань [10, с. 71].

Перші антирелігійні організації в Україні з'явилися 1923 р. Зокрема, одне з перших об'єднань виникло на Запоріжжі у с. Жеребець. Воно було засноване районним партійним комітетом [5, с. 200]. У виступі на VIII Всеукраїнській партійній конференції у травні 1924 р. перший секретар ЦК КП(б)У Е. Квірінг закцентував увагу комуністів на організованих групах безвірників, що вже були в Одеській, Київській, Харківській губерніях та на Донбасі. У цей час на Маріупольському заводі

діяв осередок «Безвірник», до якого ввійшло кілька сотень робітників, серед яких більшість становили жінки. Про досвід роботи безвірницьких спілок на Уманщині розповідала газета «Більшовик» [24, с. 116-117]. На промислових підприємствах Київської, Одеської та Харківської губерній станом на 1924 р. нараховувалося близько 80 атеїстичних гуртків. У Маріупольській, Бахмутській і Таганрозькій округах вони були створені не тільки на підприємствах, але й функціонували в багатьох клубах і палацах культури. Попри це, в Україні атеїстичних гуртків було обмаль, а більшість із наявних діяли формально та «мляво», що зумовлено браком пропагандистів, здатних їх очолити. Через це деякі губернські комітети партії рекомендували своїм місцевим осередкам «жодних особливих антирелігійних гуртків поки не створювати», а вже наявні перетворити на природничо-наукові. Такі гуртки дозволяли організувати лише у вищих навчальних закладах і будинках політпросвіти, де були відповідні пропагандистські кадри [29, с. 174]. Тому створення осередків Друзів газети «Безбожник» та атеїстичних гуртків в Україні проходило досить кволо. Керівництво республіки забороняло створення організацій, які мали за мету вести безпосередню боротьбу з релігією. Причиною цього рішення стало занепокоєння українських більшовиків поверненням в антирелігійну роботу практик «некомпетентного поводження з віруючими», що мали місце під час встановлення радянської влади. В Україні функції атеїстичних гуртків здебільшого виконували краєзнавчі організації, адже програми їхніх занять передбачали антирелігійну роботу [17, с. 7].

Друзі газети «Безбожник» у квітні 1925 р. під керівництвом голови Антирелігійної комісії ЦК ВКП(б) О. Ярославського об'єдналися в Товариство друзів газети «Безбожник», яке отримало ще одну назву – Союз безбожників, що невдовзі за ним міцно закріпилася. Обговорюючи рішення Першого з'їзду товариства, секретаріат ЦК РКП(б) 21 травня 1925 р. затвердив його статут і запропонував партійним комітетам об'єднати в мережу Союзу безбожників усі інші організації, що проводили антирелігійну пропаганду в СРСР. Для кінцевого формування апарату товариства було запропоновано протягом трьох тижнів провести на місцях конференції атеїстів та вибори до його низових рад. Виконуючи постанову секретаріату ЦК РКП(б), комуністи сприяли формуванню міських і сільських осередків Союзу безбожників, адже, починаючи з липня 1925 р., повсюди відбувалися окружні конференції цієї громадської організації [9, с. 72].

Із 1925 р. осередки Союзу безбожників швидко виникають і в Україні. Зокрема, перше таке об'єднання на Київщині з'явилося при луг'янівському робітничому клубі Києва [19, с. 59]. Один із перших осередків Союзу безбожників у Запоріжжі було організовано при клубі кустарів. До його складу ввійшло 35 осіб. Не меншим був і осередок при клубі «Металіст» (39 осіб), що теж невдовзі виник у цьому місті [5, с. 200-201]. На початку 1926 р. в українських осередках Союзу безбожників кількість постійних членів сягала приблизно 20 тис. осіб. Навесні того ж року у 18 округах УСРР відбулися установчі конференції атеїстів, що посприяли розширенню мережі Союзу безбожників у республіці. Водночас у 19 округах ця робота перебувала на «стадії оформлення». Міське партійне керівництво звітувало, що в Житомирській, Куп'янській, Маріупольській і Могилівській округах робота з організації осередків Союзу безбожників перебувала «у зародковому стані». Водночас, як повідомляла українська преса, на території 16 округ нараховувалося 1,069 осередків Союзу безбожників (зокрема, 686 сільських і 212 міських) [29, с. 175].

Загалом атеїстичний актив в Україні кількісно значно поступався релігійному населенню. Так, наприклад, у межах Бердичівської округи знаходилося понад 150,000 активних членів «буржуазного ідеологічного табору» (членів релігійних громад) та близько 50,000 членів «комуністичного ідеологічного табору» (членів профспілок, селян-комнезамівців, комсомольців, піонерів, депутатів сільських рад, кандидатів і членів КП(б)У). Проте наведена статистика потребує уточнення, через

те що членами релігійних громад могли бути тільки повнолітні особи, до уваги слід узяти й факт дублювання статистичних показників членів профспілок, сільських рад, комуністів тощо. Насправді вірян-практиків було щонайменше в чотири рази більше, аніж членів безвірницького активу. Крім того, варто зважати й на те, що частина так званого «атеїстичного» активу хоча й не відвідувала богослужіння відкрито, але таємно все ж здійснювала деякі релігійні обряди, традиційно святкувала Великдень чи Різдво. Агітаційно-пропагандистський відділ ЦК КП(б)У зазначав, що «на селі число релігійних резервів (і втягнених у культові громади і тих, кого можна втягнути), очевидно, нітрохи не менше 85% населення». Такою була картина суспільного розшарування (у співвідношенні вірян і невірян) на початковому етапі розгортання безвірницького руху в Україні [1, с. 68].

Атеїстичні гуртки, що ввійшли до складу Союзу безбожників, мали відмінні напрями діяльності й лише частково вели антирелігійну роботу, а тому не забезпечували «єдиного фронту» в боротьбі з церквою. А відсутність широкої підтримки антирелігійних гасел серед населення була показником кризи державної антирелігійної роботи загалом. Тому партійне керівництво дедалі більше схиялося до централізації масового антирелігійного руху. Цю проблему вирішила Всесоюзна нарада з антирелігійної пропаганди, що відбулася при агітаційно-пропагандистському відділі ЦК ВКП(б) 27-29 квітня 1926 р. Метою наради було розроблення єдиного розуміння завдань і методів антирелігійної роботи у вимірах СРСР і поєднання зусиль парторганізації та Союзу безбожників.

Всесоюзна нарада постановила, що Союз безбожників є найприйнятнішою формою для проведення антирелігійної пропаганди як у місті, так і на селі. Тому позиція українських атеїстів щодо недоречності створення осередків Союзу безбожників у сільській місцевості зазнала гострої критики, адже на той час в Україні відбулося помітне зростання безвірницького активу та постало питання встановлення безпосереднього зв'язку з Центральною радою Союзу безбожників у Москві [1, с. 67; 21, с. 19]. Тому аналогічну структуру більшовики змушені були створювати і в Україні. Десятого вересня 1926 р. на засіданні Комісії для розгляду законодавчих пропозицій при РНК УСРР було опрацьовано таємний проект «Положення про Центральну раду Спілки безвірників», який мав визначити характер взаємовідносин між Центральною радою Союзу безбожників СРСР та її українською філією, що перебувала в процесі формування. Обговорюваний проект передбачав входження до складу Союзу безбожників республіканської безвірницької організації, якій Центральною радою Союзу безбожників мала бути надана автономія у сфері діяльності на території УСРР; республіканському об'єднанню також мали бути надані права юридичної особи; проект мусив узгоджуватися з положеннями постанови ЦВК і РНК СРСР від 9 травня 1924 р., що містили вимоги до порядку затвердження статутів товариств і спілок [23, с. 23].

У листопаді 1926 р. ЦК КП(б)У в обіжнику до окружних партійних комітетів уже радив посилити атеїстичну пропаганду через створення мережі безвірницьких осередків. Наприкінці 1926 р. ініціативна група на чолі з Д. Ігнатюком утворила Тимчасову раду Спілки безвірників [6, с. 205]. Саме на неї поклали виконання головних завдань організаційного оформлення української філії Союзу безбожників – Спілки безвірників (СБ). Тимчасова рада СБ повинна була разом з агітаційно-пропагандистським відділом ЦК КП(б)У, Головополітосвітою та агітаційно-пропагандистським відділом Харківського окружного комітету партії провести роботу щодо розширення мережі осередків спілки на місцях, вироблення статуту, робочих інструкцій і програм. Для здійснення методичного керівництва роботою безвірницьких осередків було визнано за доцільне реорганізувати журнал «Безвірник», що друкувався в Україні з 1925 р., із сатиричного в методичний антирелігійний щомісячний друкований орган СБ [4, с. 51]. Важливою відправною точкою для подальшого об'єднання безвірників у межах єдиної організації стала нарада працівників агітаційно-пропагандистського відділу при ЦК КП(б)У, що

відбулася 10 лютого 1927 р. На нараді було ухвалено резолюцію, у якій запропоновано всім партійним комітетам у своїй атеїстичній роботі керуватися згаданою директивою партії, що була розіслана в округи в листопаді 1926 р.

У період становлення СБ агітаційно-пропагандистські відділи окружних комітетів КП(б)У створювали міські та сільські ініціативні бюро керівництва атеїстичним рухом. Діяльність СБ постійно перебувала під наглядом комуністичної партії. Для роботи в СБ партія виокремила перевірених у ході організації масових заходів найбільш дисциплінованих більшовиків, визначаючи їхню роботу у складі спілки як партійне навантаження [21, с. 19-20]. 15 вересня 1927 р. у київській окружній раді СБ відбулася нарада антирелігійників, які працювали в Чорнобильському, Макарівському, Германівському, Обухівському, Ржищівському та Бориспільському районах. Учасники з'їзду дійшли висновків, що опорою для розгортання антирелігійної пропаганди на селі мають стати осередки СБ, які потрібно спершу створити там, де вже були сприятливі умови для організованого розвитку атеїстичного руху, а саме: у місцях з ядром майбутніх осередків – безвірницький актив та радянська інтелігенція (учителі, лікарі й агрономи) [19, с. 58-59].

СБ складалася з осередків, що виникали на заводах, фабриках, при культурно-просвітницьких установах, навчальних закладах. У районах діяльність осередків громадської організації координувала районна рада. Окружна рада СБ скеровувала діяльність осередків у межах округи. Окружну раду, що керувала їхньою роботою, обирали на окружній конференції членів СБ. Її скликали не менше ніж раз на рік [25, с. 7]. Щоб зміцнити роботу окружних рад було встановлено штатну посаду, яку мала обіймати вільна від іншої роботи особа, здатна інструктувати членів осередків СБ [20, с. 7]. Всеукраїнський з'їзд окружних рад СБ обирав Центральну раду СБ, яка мала, керуючись рішеннями Центральної ради Союзу безбожників СРСР, координувати діяльність республіканської організації [25, с. 7].

Окружні ради СБ надсилали до районів інструкції, які стосувалися створення безвірницьких осередків і погоджували з місцевою владою план розростання мережі осередків СБ [15, с. 56]. Так, влітку 1927 р. у Кременчуцькій окрузі було організовано окружне ініціативне бюро, яке розпочало підготовчу роботу зі створення осередків СБ. Бюро мало виявити безвірницький актив та організувати для нього антирелігійний семінар. Осіб, які пройшли цей семінар, планували залучити до праці в осередках СБ. Бюро також мало популяризувати через пресу та стіннівки ідею створення осередків СБ. До організаційної роботи намагалися залучити інтелігенцію, зокрема вчительство. Для цього на курсах перепідготовки вчителів читали цикл антирелігійних лекцій [18, с. 57]. Після проведення серед мешканців населеного пункту агітаційної роботи щодо необхідності створення осередку СБ скликали ініціативну групу. На зібранні охочих сформувати безвірницький осередок визначали завдання діяльності СБ, затверджували статут осередку, обирали його голову і секретаря [16, с. 20].

Що стосується початку роботи кожного зібрання членів осередку СБ, то хтось із безвірників, у разі відсутності кваліфікованих антирелігійників, виголошував доповідь, далі обговорювалися поточні справи. У кінці зібрання ухвалювали постанови та вносили практичні пропозиції. До проблем, які обговорювали члени безвірницького осередку, належали: розроблення плану роботи СБ, приймання нових членів до осередку, читання та обговорення листів і директивних матеріалів окружних і центральних органів СБ, порядок відзначення державних свят та кампаній, організація кутка безвірника і місцевого антирелігійного музею, розповсюдження антирелігійної літератури, газет і журналів, звіти осередку, організація екскурсій, дискусії про нову та стару обрядовість, жіночу релігійність, побутовий алкоголізм і релігійні свята й обряди, боротьбу зі знахарством та дотриманням постів.

Збори пропонували пожвавлювати шляхом використання різних художніх форм (декламації, художні читання, жива газета, агітаційний суд, співи безвірницьких і революційних пісень) [25, с. 16].

Для того, аби безвірницький осередок функціонував на належному рівні, його члени склали тримісячний план роботи, який здебільшого містив такі положення: 1) налагодження діловодства, облік і звітність; 2) своєчасне стягнення членських внесків; 3) перевірка виконання постанов бюро; 4) встановлення термінів відпусток членів; 5) виявлення недоліків; 6) проведення зборів; 7) організація індивідуальної та групової антирелігійної агітації; 8) вивчення діяльності релігійних організацій [16, с. 21-22]. Та навіть бездоганно розроблені плани досить часто не виконували. Щоб покращити ситуацію, активісти-безвірники намагалися вдаватися до організаційних заходів: 1) налагоджували тісні зв'язки з місцевими партійними, радянськими й громадськими організаціями; 2) всередині кожної ланки розподіляли обов'язки між її членами; 3) слідували за виконанням доручених завдань [16, с. 24].

Частина населення намагалася ухилитися від створення осередків СБ, вдавалася до спроб підмінити їхню роботу організацією різноманітних пропагандистських заходів, як, наприклад, розгортанням масової атеїстичної агітації шляхом влаштування систематичного читання суто наукових лекцій. Ініціатори організації подібних форм антирелігійної пропаганди вважали, що вони є перехідними на шляху до створення самостійних осередків СБ. На думку більшовиків, суттєвим недоліком таких «перехідних» форм роботи була цілковита відсутність практичних заходів спрямованих на боротьбу з релігійністю мешканців певного населеного пункту [25, с. 12-13].

Осередки, а також районні об'єднання СБ тих округ, у яких поки не існувало окружних рад, запрошували встановлювати зв'язок із Тимчасовою радою СБ. Вони мали надати відомості про час виникнення осередку, персональні дані ініціаторів його створення, інформацію про кількість членів та їх соціальний і гендерний розподіл [23, с. 23-24].

Агітаційно-пропагандистський відділ ЦК КП(б) у грудні 1927 р. знову звернув увагу партійних комітетів на необхідність якнайшвидше завершити формування мережі осередків СБ. Зміцнити вже чинні осередки СБ зобов'язалися делегати окружних конференцій, які було скликано в період організаційного оформлення мережі СБ. Ще восени 1927 р. Зінов'ївська окружна рада СБ скликала конференцію, де, окрім звітів, обговорювали перспективи розгортання антирелігійної роботи згідно з планами СБ. Тоді ж у Сталіно провели підготовку окружної конференції СБ, оголошення про початок роботи якої були розміщені в газеті «Диктатура труда» та журнал «Масовик» [11, с. 53].

У березні 1928 р. секретаріат ЦК КП(б)У вирішив скликати Всеукраїнську конференцію безвірників. В обставинах пожвавлення атеїстичного руху 11-14 травня 1928 р. у Харкові відбувся Перший Всеукраїнський з'їзд безвірників [13, с. 31]. На з'їзд прибуло 166 делегатів, із них 23 особи мали дорадчий голос. Округи представляло 125 осіб з ухвальним голосом і 5 осіб із дорадчим. Тридцять шість делегатів були представниками Всеукраїнського ініціативного бюро (Тимчасової ради СБ). Не з'явилися на з'їзд представники від Бердичівської, Глухівської, Кам'янецької, Куп'янської, Могилівської, Шепетівської округ та АМСРР. У складі делегації було 94 українці, 33 росіяни, 17 євреїв, 9 німців та 13 представників інших національностей [28, арк. 32]. На порядок денний з'їзду було винесено питання про стан релігійного руху і антирелігійної пропаганди в Україні, доповідь Тимчасової ради СБ, звіт редакції журналу «Безвірник». За браком часу на пленарному засіданні з'їзду були обговорені лише два перших питання, а решта стали предметом обговорення на секційних засіданнях і в комісіях [29, с. 175]. На з'їзді гостро постало питання зміцнення низових антирелігійних осередків. Делегати вирішили розгорнути роботу в напрямку розширення мережі осередків СБ, особливо на селі,

та водночас залучати дедалі більше громадян до участі в роботі тих осередків, що вже існували. Учасники з'їзду категорично засудили тезу деяких активістів безвірницького товариства про відсутність кваліфікованих антирелігійників, що слугувало приводом для виправдання ними повільного зростання мережі СБ. Окружні ради зобов'язувалися підтримувати ініціативу селян та робітників, які бажали організувати осередки СБ, а саме: забезпечити надходження наукової та антирелігійної літератури, інструкцій, програм, квитків та пам'яток для членів СБ, що їх мала надіслати в округи Тимчасова рада СБ. Запропоновано було ширше залучати жінок до членства в СБ, особливо міських робітниць. Також з'їзд вважав за необхідне залучити до лав громадського об'єднання наймитів і сезонних робітників. Окружні ради мали більше уваги приділяти організаційній роботі осередків у червоноармійських частинах, адже військові мали стати не лише свідомими атеїстами, але й майбутніми організаторами осередків СБ на селі [20, с. 6-7]. У своїх виступах делегати з'їзду скаржилися на недостатньо уважне ставлення до проведення антирелігійної роботи з боку окружних і міських органів радянської влади і громадських організацій, зокрема профспілкових. Доповідачі вказували на низький організаційний рівень антирелігійної роботи в школах через релігійність багатьох учителів і нестачу антирелігійної літератури [29, с. 175].

Можна вважати, що формальне інституційне та організаційне оформлення, визначення ролі й місця Спілки безвірників в антирелігійній пропаганді відбулося саме на Першому Всеукраїнському з'їзді СБ. Проте значення з'їзду в цьому контексті перебільшувати не слід, оскільки його функції зводилися лише до того, щоб ще раз підтвердити та взяти на озброєння основні директивні настанови партійно-державних органів у здійсненні антирелігійної політики, сприяти їх популяризації та втіленню на практиці через діяльність безвірницьких осередків. Роль і місце СБ в антирелігійній пропаганді в УСРР були визначені владними структурами партії ще задовго до з'їзду. СБ мала стати основною формою й методом побудови безрелігійного суспільства. На засіданні секцій та комісій обрали Центральну раду СБ – вищий керівний орган антирелігійної організації та ревізійні комісії товариства. З'їзд затвердив низку резолюцій, які визначали головні завдання й методи діяльності СБ, а також ухвалив текст Статуту організації [23, с. 24].

Особливості функціонування окружних рад СБ як важливих ланок у його структурі розглянемо на прикладі Першотравенської безвірницької ради. До її складу входило 37 осіб. Пленуми окружної ради відбувалися тричі на рік. Роботою окружної ради на постійній основі керувало виконавче бюро у складі 11 осіб. При окружній раді працювало кілька секцій – організаційна, агітаційна, військова, секція роботи з національними меншинами, секція роботи з дітьми, лекторсько-методичне бюро й комісія для вивчення релігійного руху. Кожну секцію очолював член виконавчого бюро. Окружні ради були ініціаторами проведення з'їздів безвірницького активу. Так, Перший окружний з'їзд безвірників Кременчука, що відбувся в жовтні 1928 р., постановив перетворити СБ на масову організацію шляхом створення осередків у всіх населених пунктах і на підприємствах; докладно вивчити життя й роботу релігійних організацій; перейти до «практичної бойової безбожної діяльності»: повністю ліквідувати вплив релігійних організацій на суспільне життя в межах діяльності осередку, розвивати культурну роботу. Було висловлено низку побажань, наприклад: заборонити відзначення релігійних свят у школах, створити шкільні гуртки безвірників та запровадити антирелігійне виховання, закрити одну з кременчуцьких синагог і пристосувати її приміщення для потреб професійної школи [2, с. 168-169].

Станом на березень 1929 р. у всіх районах УСРР вже були районні ради СБ. Однак ця ланка у структурі СБ була ще слабкою. Місцеві безвірницькі осередки потерпали від нестачі керівників, функції яких на громадських засадах змушені були виконувати працівники сільських рад.

Важливе значення для забезпечення належного функціонування осередків СБ мали засоби фінансування діяльності спілки. Тривалий час організація функціонувала за рахунок членських внесків. Наприклад, бюджет Першотравенської окружної ради в 1928 р. складав 2,500 рублів, з яких половину витрачали на утримання секретаря оружної ради, який, до того ж, тривалий час в одній особі репрезентував її апарат [22, с. 10-11].

Фінансові труднощі, яких зазнавали безвірницькі осередки при розгортанні своєї роботи, посилювалися інертним ставленням, а часом і відвертим небажанням культурних і політично-просвітницьких організацій провадити антирелігійну пропаганду, а з іншого боку – превалюванням серед активу СБ уявлення про те, що безпосередню практичну антирелігійну роботу має виконувати безпосередньо сама організація за власний кошт [20, с. 7].

В інструкції з організації осередків Союзу безбожників СРСР, яку використовував СБ, зазначалося, що для створення куточка безбожника, читальні, бібліотечки, вечорів осередок має залучати кошти, які надходили із членських внесків та одноразових зборів, продажу літератури, влаштування платних концертів, вистав тощо. Сприяти розвитку безбожницького руху кожен член осередку мав також особистою працею (тесля – по будівництву, палітурник – по збереженню книжок, учитель – своєю доповіддю). Збір членських внесків проводився осередками щоквартально. Розмір щомісячного внеску для членів міських осередків становив 5 копійок, тоді як для членів сільських – 2 копійки. Особи, які не мали заробітку (безробітні, червоноармійці, частково учні), були звільнені від цих зобов'язань [26, с. 169].

У 1928 р. Центральна рада СБ ухвалила «Положення про національні секції при радах Спілок безвірників», основною метою якого стало «розгортання та поглиблення антирелігійної роботи серед нацменшин». Головні завдання цих секцій було сформульовано так: «Національні секції рад СБ керують антирелігійною пропагандою серед населення національних меншин, готують кадри пропагандистів-антирелігійників із робітників та селян кожної національності, притягують до безпосереднього проведення антирелігійної пропаганди культспівробітників – радянську передову інтелігенцію, вчительство, учнів та інші культусили».

1929 р. було створено польську національну безвірницьку секцію, установча конференція якої відбулася в Мархлевську [30, с. 313]. Під орудою національних секцій у поселеннях етноспільнот розпочали виникати антирелігійні осередки. Ще 1 січня 1928 р. такий осередок вперше з'явився в німецькому поселенні [12, с. 218]. Згодом у німецьких селах Житомирщини існувало вже 5 безвірницьких осередків у складі 55-ти членів [14, с. 17]. Уже влітку 1929 р. тільки у прикордонних поселеннях Волині функціонувало 10 німецьких безвірницьких осередків [3, с. 83]. Проте більшовики були неспроможні залучити до антирелігійної діяльності СБ бажану кількість «католицької молоді», що пояснювалося нерішучістю у протиставленні «старим» релігійним формам побуту – нових радянських; неможливістю СБ конкурувати з католицькими релігійними товариствами; відсутністю систематичної масової роботи СБ не лише серед молодих вірян, але й самих членів СБ; консервативним ставленням учителів до антирелігійної пропаганди як у селі, так і в місті.

Висновки. Отже, Спілка безвірників України, подібно до всесоюзного безбожницького громадського об'єднання, упродовж другої половини 1920-х рр. пододала два етапи структурної трансформації: від ідейного та організаційного оформлення безвірницького руху СБ перейшла до планомірного розгортання мережі антирелігійних осередків, а створені в її структурі національні секції були покликані розгортати атеїстичну роботу серед етноспільнот України. Попри складний і тривалий процес організаційного оформлення Спілки безвірників, як у середовищі її активістів, так і в компартійних органах республіканського рівня не

було єдиного розуміння функцій антирелігійної громадської організації, а також методики, форм і, зрештою, змісту діяльності самої організації. Основною перешкодою на шляху діяльності керованої владою громадської антирелігійної ініціативи в УСРР ми схильні вважати високий рівень релігійності місцевого населення та його багатоконфесійний характер. Ситуація кардинально зміниться у 1930-х рр., коли влада руками каральних органів розгорне масовий терор проти священників та активних вірян. Проте, це вже зовсім інша історія...

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бернацький В. Р. Релігійні об'єднання Волині-Житомирщини в умовах більшовицького режиму 1920-1930-х рр.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Рівне, 2016. 229 с.
2. Вітринська О. В. Політика радянської влади щодо юдаїзму в Україні в 1921-1929 роках: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Полтава, 2016. 254 с.
3. Деннингхаус В. Борьба за немецкую молодежь: ЦБ немсекций при ЦК ВЛКСМ и религиозные формирования в СССР (1922-1930 гг.). Ключевые проблемы истории российских немцев. Материалы X международной конференции Международной ассоциации исследователей истории и культуры российских немцев. Москва, ЗАО «МСНК-пресс», 2004. С. 74–85.
4. Дудка Л. Співка безвірників у контексті антирелігійної пропаганди в Україні: питання хронології і періодизації. Емінак. 2006. № 1. Т 2. С. 48–55.
5. Ігнатуша О. М. Діяльність Співки войовничих безвірників на Запоріжжі в 20-30-х рр. XX ст. Історія України: маловідомі імена, події, факти. 1999. № 6. С. 199–204.
6. Ігнатуша О. М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.). Запоріжжя: Поліграф, 2004. 440 с.
7. Келембетова В. Ю. Побут і релігійні пережитки (Етнографічно-соціологічне дослідження). Київ: Наукова думка, 1974. 192 с.
8. Козир В. В. Історичні та організаційні передумови створення культурно-просвітницьких організацій в Україні в 20-х роках XX ст. Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: зб. наукових праць. 2007. № 11. С. 148–154.
9. Колодний А. Історія релігії в Україні. Т. 4: Католицизм. Київ, 2001. 598 с.
10. Коновалов, Б. Н. Союз воинствующих безбожников. Вопросы научного атеизма. 1967. № 4. С. 63–93.
11. Котляревський Р. Сталіно. Безвірник. 1927. № 12. С. 53.
12. Лиценбергер О. А. Римско-католическая Церковь в России: история и правовое положение. Саратов: Поволжская Академия государственной службы, 2001. 384 с.
13. Молчанов О. П. Співка войовничих безвірників України (1928-1941 рр.). Питання атеїзму. 1973. № 9. С. 30–36.
14. На боротьбу з релігією. Житомир: Окружна рада Співки войовничих безвірників Волині, 1930. 48 с.
15. Наша робота. Безвірник. 1927. № 8-9. С. 55–57.
16. Олещук Ф. Как работают деревенской ячейки СВБ. Москва: «Безбожник», 1929. 126 с.
17. Олещук Ф. Пятилетие Союза воинствующих безбожников. Москва: «Безбожник», 1930. 24 с.
18. По округах. Безвірник. 1927. № 7 С. 57–58.
19. По округах. Безвірник. 1927. № 11. С. 57–60.
20. Постанови Першого Всеукраїнського з'їзду Співки безвірників. Харків, 1928. 22 с.
21. Ротовский Л. А. Деятельность Коммунистической партии Украины по атеистическому воспитанию трудящихся (1928-1932 гг.): автореф. дис. на соиск. науч. ст. канд. ист. наук. Одесса, 1975. 35 с.
22. Руденко І. На антирелігійній роботі. Досвід роботи Першотравенської округової організації Співки войовничих безвірників. Харків: Всеукраїнська філія видавництва «Работник просвещения», 1930. 84 с.
23. Свистович С. М. Система радянських громадських об'єднань Української СРР у 20-30-ті роки XX століття. На шляху до вироблення модерної концепції історії України 1917-1930-х рр. Київ, 2007. С. 16–26.
24. Семенко Г. Л. Розвиток атеїзму на Україні після Жовтня (1917-1927 рр.). Питання атеїзму. 1968. № 3. С. 110–120.

25. Спілка безвірників (матеріали з питань організації та роботи спілки). Харків: Державне видавництво України, 1928. 104 с.
26. Стрелец Н. Ю. Возникновение и деятельность Союза воинствующих безбожников в 1920-1940 годы в Оренбургской области. Вестник Оренбургского государственного университета. 2012. № 7. С. 164–170.
27. Топчій О. С. Сільська інтелігенція Чернігівщини в антирелігійній кампанії 20-х – поч. 30-х рр. XX ст. Інтелігенція і влада. 2011. № 21, С. 172–185.
28. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2684, 33 арк.
29. Щербань М. В. Відносини радянської влади і Російської православної церкви в Україні в контексті формування тоталітарного режиму (1917-1930 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Черкаси, 2015. 268 с.
30. Iwanow M. Polacy w związku radzieckim w latach 1921-1939. Wrocław, Wydawnictwo uniwersytetu Wrocławskiego, 1990. 426 s.

REFERENCES

1. Bernatskyi, V. R. (2016). *Relihiini obiednannia Volyni-Zhytomyrshchyny v umovakh bilshovytskoho rezhymu 1920 – 1930-kh rr.: dys... kand. ist. nauk: 07.00.01* [Religious associations of Volyn-Zhytomyr region in the conditions of the Bolshevik regime of 1920 – 1930s: dis... Cand. Hist. Science: 07.00.01]. Rivne. [in Ukrainian].
2. Denninghaus, V. (2004). *Bor'ba za nemeckuyu molodezh': CB nemsekcij pri CK VLKSM i religioznye formirovaniya v SSSR (1922-1930 gg.)* [Struggle for German Youth: CB of German Sections at the Central Committee of the Komsomol and religious formations in the USSR (1922-1930)]. *Klyuchevye problemy istorii rossijskikh nemcev. Materialy X mezhdunarodnoj konferencii Mezhdunarodnoj asociacii issledovatelej istorii i kul'tury rossijskikh nemcev* [Key problems in the history of Russian Germans. Materials of the X International Conference of the International Association of Researchers of the History and Culture of Russian Germans]. Moskva, ZAO «MSNK-press», 74–85. [in Russian].
3. Dudka, L. (2016). *Spilka bezvirnykiv u konteksti antyrelihiinoi propahandy v Ukraini: pytannia khronolohii i periodyzatsii* [Union of Unbelievers in the context of anti-religious propaganda in Ukraine: issues of chronology and periodization]. *Eminak*, 1, 2, 48-55. [in Ukrainian].
4. Ihnatusha, O M. (1999). *Diialnist Spilky voiovnychych bezvirnykiv na Zaporizhzhzi v 20-30-kh rr. XX st.* [Activities of the Union of Militant Infidels in Zaporozhye in the 20 – 30's of the XX century]. *Istoriia Ukrainy: malovidomi imena, podii, fakty*, 6, 199–204. [in Ukrainian].
5. Ihnatusha, O. M. (2004). *Instytutsiinyi rozkol pravoslavnoi tserkvy v Ukraini: geneza i kharakter (XIX st. – 30-ti rr. XX st.)* [Institutional split of the Orthodox Church in Ukraine: genesis and character (XIX century – 30s of the XX century)]. *Zaporizhzhzia: Polihraf.* [in Ukrainian].
6. Iwanow, M. (1990). *Polacy w związku radzieckim w latach 1921-1939* [Poles in the Soviet Union in 1921-1939]. Wrocław, Wydawnictwo uniwersytetu Wrocławskiego. [in Polish].
7. Kelembetova, V. Yu. (1974). *Pobut i relihiini perezhytky (Etnohrafichno-sotsiologichne doslidzhennia)* [Life and religious remnants (Ethnographic and sociological research)]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
8. Kozyr, V. V. (2007). *Istorychni ta orhanizatsiini peredumovy stvorennia kulturno-prosvitnytskykh orhanizatsii v Ukraini v 20-kh rokakh XX st.* [Historical and organizational preconditions for the creation of cultural and educational organizations in Ukraine in the 1920s]. *Naukovyi chasopys NPU im. M. P. Drahomanova. Serii № 6. Istorychni nauky: zb. naukovykh prats*, 11, 148–154. [in Ukrainian].
9. Kolodnyi, A. (2001). *Istoriia rehii v Ukraini. T. 4: Katolytyzym* [History of religion in Ukraine. Vol. 4: Catholicism]. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Konovalov, B. N. (1967). *Soyuz voinstvuyushchih bezbozhnikov* [Union of militant atheists]. *Voprosy nauchnogo ateizma*, 4, 63–93. [in Ukrainian].
11. Kotliarevskyi, R. (1927). *Stalino* [Stalino]. *Bezvirnyk*, 12, 53. [in Ukrainian].
12. Licenberger, O. A. (2001). *Rimsko-katolicheska Cerkov' v Rossii: istoriya i pravovoe polozenie* [The Roman Catholic Church in Russia: history and legal status]. Saratov: Povolzhskaya Akademiya gosudarstvennoj sluzhby. [in Russian].
13. Molchanov, O. P. (1973). *Spilka voiovnychych bezvirnykiv Ukrainy (1928-1941 rr.)* [Union of Militant Infidels of Ukraine (1928-1941)]. *Pytannia ateizmu*, 9, 30–36. [in Ukrainian].

14. *Na borotbu z relihiieiu* (1930) [To fight against religion]. Zhytomyr: Okruzhna rada Spilky voioivnychkh bezvirnykiv Volyni. [in Ukrainian].
15. *Nasha robota* (1927) [Our work]. *Bezvirnyk*, 8-9, 55–57 [in Ukrainian].
16. Oleshchuk, F. (1929). *Kak rabotat' derevenskoj yachejki SVB* [How to operate the village cell of the UMA]. Moskva: «Bezbozhnik». [in Russian].
17. Oleshchuk, F. (1930). *Pyatiletie Soyuzo voinstvuyushchih bezbozhnikov* [5th Anniversary of the Union of Militant Atheists]. Moskva: «Bezbozhnik». [in Russian].
18. *Po okruhakh* (1927) [By districts]. *Bezvirnyk*, 7, 57–58. [in Ukrainian].
19. *Po okruhakh* (1927) [By districts]. *Bezvirnyk*, 11, 57–60. [in Ukrainian].
20. *Postanovy Pershoho Vseukrainskoho zizdu Spilky bezvirnykiv* (1928) [Resolutions of the First All-Ukrainian Congress of the Union of Unbelievers]. Kharkiv. [in Ukrainian].
21. Rotovskij, L. A. (1975). *Deyatel'nost' Kommunisticheskoy partii Ukrainy po ateisticheskomu vospitaniyu trudyashchihsya (1928-1932 gg.): avtoref. dis. na soisk. nauch. st. kand. ist. Nauk* [Activities of the Communist Party of Ukraine on the atheistic education of workers (1928-1932)] [Extended abstract of Candidate's thesis]. Odessa. [in Russian].
22. Rudenko, I. (1930). *Na antyrelihiinii roboti. Dosvid roboty Pershotravenskoi okruhovoi orhanizatsii Spilky voioivnychkh bezvirnykiv* [At anti-religious work. Experience of the Pershotravensk district organization of the Union of Militant Infidels]. Kharkiv: Vseukrainska filia vydavnytstva «Rabotnyk prosveshcheniya». [in Ukrainian].
23. Semenko, H. L. (1968). *Rozvytok ateizmu na Ukraini pislia Zhovtnia (1917-1927 rr.)* [Development of atheism in Ukraine after October (1917-1927)]. *Pytannia ateizmu*, 3, 110–120. [in Ukrainian].
24. Shcherban, M. V. (2015). *Vidnosyny radianskoi vlady i Rosiiskoi pravoslavnoi tserkvy v Ukraini v konteksti formuvannia totalitarnoho rezhymu (1917-1930 rr.): dys... kand. ist. nauk: 07.00.01* [Relations between the Soviet government and the Russian Orthodox Church in Ukraine in the context of the formation of a totalitarian regime (1917 – 1930): dis... Cand. Hist. Science: 07.00.01]. Cherkasy. [in Ukrainian].
25. *Spilka bezvirnykiv (materialy z pytan orhanizatsii ta roboty spilky)* (1928) [Union of Unbelievers (materials on the organization and work of the union)]. Kharkiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy. [in Ukrainian].
26. Strelec, N. YU. (2012). *Vozniknovenie i deyatelnost' Soyuzo voinstvuyushchih bezbozhnikov v 1920-1940 gody v Orenburgskoy oblasti* [The emergence and activity of the Union of Militant Atheists in 1920-1940 in the Orenburg region]. *Vestnik Orenburgskogo gosudarstvennogo universiteta*, 7, 164–170. [in Russian].
27. Svystovych, S. M. (2007). *Systema radianskykh hromadskykh obiednan Ukrainiskoi SRR u 20 – 30-ti roky XX stolittia* [The system of Soviet public associations of the Ukrainian SSR in the 1920s and 1930s]. *Na shliakhu do vyroblennia modernoi kontseptsii istorii Ukrainy 1917-1930-kh rr.* [On the way to developing a modern concept of the history of Ukraine in 1917–1930]. Kyiv, 16–26. [in Ukrainian].
28. Topchii, O. S. (2011). *Silska intelihentsiia Chernihivshchyny v antyrelihiinii kampanii 20-kh – poch. 30-kh rr. XX st.* [Rural intelligentsia of Chernihiv region in the anti-religious campaign of the 20s – early 30s of the XX century]. *Intelihentsiia i vlada*, 21, 172–185. [in Ukrainian].
29. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy [Central State Archive of Public Associations of Ukraine]. Fund 1. Inventory 20. File 2684. [in Ukrainian]. [in Russian].
30. Vitrynska, O. V. (2016). *Polityka radianskoi vlady shchodo yudaizmu v Ukraini v 1921-1929 rokakh: dys... kand. ist. nauk: 07.00.01* [The policy of the Soviet power concerning Judaism in Ukraine in 1921-1929: dis... Cand. Hist. Science: 07.00.01]. Poltava [in Ukrainian].

Надійшла до редколегії / Received 19.03.2021

Прорецензована / Reviewed 07.04.2021

Рекомендована до друку / Accepted 20.04.2021